

ŠESTOJANUARSKA DIKTATURA

Šestog januara 1929. kralj Aleksandar je zaveo apsolutističku vlast suspendovanjem Ustava, izričitom zabranom stranaka i udruženja koja su nosila plemensko i versko obeležje, ukidanjem samouprave. Raspustio je Narodnu skupštinu i za predsednika vlade doveo generala Petra Živkovića. U kraljevoj Proklamaciji narodu ovaj državni udar je opravdan „najvišim narodnim i državnim interesima i njihovom budućnošću“. Za Aleksandra je bio nastupio čas kada između njega i naroda više nije moglo niti je smelo da bude posrednika. On je isticao da su njegovi naponi i strpljenje u prošlosti bili uzaludni i da se njegove nade u evoluciju unutrašnjeg političkog života nisu ispunile. Parlamentarizam je zloupotrebljavan od ljudi „zaslepljenih političkim strastima“ u tolikoj meri da je postao smetnja za „plodni rad“ u državi, izazivajući nezdravo političko stanje i škodeći ugledu zemlje. Posle juskog atentata u Narodnoj skupštini pokolebala se vera u korist te ustanove, a sporazumi između stranaka i političara postali su nemogući. Parlamentarizam, namesto da razvija duh narodnog i državnog jedinstva, počeo je da dovodi do političkog rasula i narodnog razjedinjavanja. Proklamujući svoju obavezu da čuva narodno jedinstvo, državnu celinu, kralj je rešio da „leka tome zlu“ ne traži u parlamentarnim promenama vlada i izborima, nego u „novim metodama rada“ i „krčenju novih puteva“, obećavajući da mu je jedini cilj da u što kraćem vremenu ostvari „onu državnu upravu i ono državno uređenje koje će najbolje odgovarati opštim narodnim potrebama i državnim interesima“.

Zakon o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi, donet istog dana kad i Proklamacija, utvrdio je da je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nasledna monarhija, a da je kralj nosilac celokupne vlasti u zemlji, zapovednik vojne sile, posebno nosilac zakonodavne vlasti kao donosilac i proglasivač zakona.

Kralj je postavljao činovnike i dodeljivao vojne činove, a njegova ličnost je bila nepovrediva i nepodložna odgovornosti. Deklaracija vlade Petra Zivkovića je dopunjavala šestojanuarski program navodno obećavajući brigu režima za otklanjanje privrednih i socijalnih nevolja naroda, zavodenje discipline u državnoj upravi i izjednačavanje zakonodavstva u celoj državi.

Istoriografska ocena o diktaturi kao da pogađa u jedan bitni vid njene suštine vezane za ličnu vlast i njeno ostvarivanje: „Šestojanuarski akt je bio samo prirodna završnica višegodišnjih procesa koji su doveli do toga da se Kraljevina SHS približila ‚iskonskom tipu monarhije‘, sa kraljem na čelu u svojstvu neograničenog vladara države, koji je proglašen za jedinog subjekta suvereniteta. Izvršno-pravni aparat je bio strogo centralizovan i vertikalno subordiniran, a vlada, kojoj je kralj nekoliko puta lično predsedavao dobija ulogu sojevsrne direkcije i ovlašćenja neposredno naredbodavne i nadzorne instance. Oslanjajući se na državni aparat diktatura je ukinula sve vidove predstavničkih tela građana.”

Prelaz na otvorenu diktaturu nije bio izveden naglo, već posle dužih priprema, o čemu je svedočilo nekoliko činjenica, među kojima i pripremljeno zakonodavstvo, koje je stupilo na snagu objavljivanjem kraljeve Proklamacije. Da li je kralj na zavodenje diktature pomišljao pre skupštinskog atentata, teško je prosuditi, ali izgleda izvesno da se za taj korak odlučio posle junskih događaja, koji su zaprepastili i domaću i svetsku javnost. Znakove da je odluka o diktaturi bila doneta ranije i da granicu Aleksandrovog „strpljenja“ valja tražiti u skupštinskim događajima, nalazimo u imenovanju vojnih lica na civilne položaje u Zagrebu i Bitolju — koji su smatrani za ključne centre u atmosferi pogoršanoj i nezadovoljstvom poslovnih krugova zbog nestabilnih prilika — kao što ih nalazimo i u konsultacijama koje je on obavio u Parizu pre no što se odlučio na zavodenje diktature. Značaj ovih indicija ne umanjuju drugi, prividno suprotni kraljevi potezi, kojima je navodno tražio rešenje političke krize, kao što je nudenje mandata za sastav vlade političarima i vojnicima, ili dvorska farsa s audijencijom Vlatka Mačeka, Ljubomira Davidovića, Ace Stanojevića i Svetozara Pribićevića, neposredno pred državni udar, jer su ti potezi služili za obmanjivanje šire javnosti da se izlaz iz krize traži starim metodama, i za zamagljivanje stvarnih namera pred mogućnim protivnicima narednih kraljevih koraka.

On je društvenu i političku osnovu diktature našao u vojsci i njenom komandnom kadru, grupama dvorskih demokrata i radikala, poslušnoj državnoj upravi, organima pravosuđa, policije i žandarmerije, buržoazije hrvatskog i ostalih naroda, koja je bila zainteresovana za poslovni život, trgovinski promet i nesmetanu cirkulaciju kapitala. Vojska nije zvanično učestvovala u politici, ali su se stranački prvaci i te kako u kriznim situacijama interesovali kakvi „vetrovi duvaju s Topčidera". Navodno izolovan od politike, militaristički činilac je i te kako bio prisutan u njoj. Uključujući Hrvate u šestojanuarsku vladu Petra Žikovića, kralj je dao šire jugoslovensko obeležje njenom sastavu, a na drugoj strani osigurao podršku hrvatskih poslovnih krugova. Interesi kapitala i krupne buržoazije prevazilazili su nacionalne konfrontacije: Slavko Švrljuga je bio predsednik Zagrebačke berze i potpredsednik Udruženja hrvatskih industrijalaca čije se vodstvo izjašnjavalo protiv HSS; dr Želimir Mažuranić pravni zastupnik velikih preduzeća; dr Oto Frangeš, profesor i stručnjak za poljoprivredu, pre prvog svetskog rata član bosanske vlade. U vladi Petra Živkovića bila je zastupljena i Slovenska ljudska stranka, preko Antona Korošca. Monarh se prilikom zavođenja lične vlasti oslonio i na zemlje koje su imale u Kraljevini uloženi kapital, posebno na Francusku i Čehoslovačku, čiji su vladajući krugovi sa zebnjom posmatrali manifestacije političkog rastrojstva i nacionalnih sukoba. Istoričari diktature podsećaju da je inostranstvo bilo naviklo na ovu vrstu udara u zemljama jugoistočne Evrope; računalo se, istovremeno, da se radi i o kratkotrajnoj vanustavnoj intervenciji u Kraljevini SHS.

Kralju su prilikom zavođenja diktature naruku išla i maglovita očekivanja naroda da će, posle perioda dugotrajnih i neplodnih političkih borbi, eliminisanjem stranaka najzad početi da se reša va ju akutne socijalne i ekonomske nevolje, koje su uoči šestojanuarske diktature sve više opterećivale seljaštvo.

Diktatura, izražena u neprikosnovenosti kraljeve volje, pružala je režimu mogućnost za obračun s neprihvatljivim ličnostima građanske opozicije, komunistima, separatističkim snagama. Odnos između kralja i jakih političara u periodu koji je prethodio zasnivanju režima lične vlasti pokazivao je autoritarnu prirodu Karađorđevića, koji nije trpeo nikoga pored sebe ko nije bio u njegovoj senci, želeći da sam odlučuje preko poslušnih političara i podređenih vojnih lica. Kralj je zamišljao

da može sam, bez političkih činilaca, da izvrši nacionalnu nivelaciju Jugoslavije državnom intervencijom s oslonom na vojsku, i na taj način razreši protivurečnosti objektivnog razvitka i nacionalnog pluralizma. Po njemu su, samim tim što je prošlo deset godina zajedničkog života, postojale mogućnosti, uprkos raspaljenim nacionalnim strastima, za oživotvorenje čistog nacionalnog unitarizma i njegove ideološke osnove: integralnog jugoslovenstva.

Kompleksna analiza ne bi smela ispustiti da je zavodenjem režima čvrste ruke kralj Aleksandar odgovarao i separatističkim snagama i njihovim pokroviteljima u revizionističkim zemljama, koji su smatrali da se država nalazi pred raspadom, a na drugoj strani da je želeo pokazati njenu vitalnost Italiji.

Diktatura je iskorišćena za obračun s komunistima, ali su neprihvatljive teze da je njihovo uništenje bilo glavni motiv ustanovljivanja režima lične vlasti. Aleksandrova opsesija anti-komunizmom je izvesna, ali je bila i realna opasnost od susedne Italije, sa kojom je suveren uzaludno pokušavao da nađe *modus vivendi*, te i revizionističke težnje poraženih država u prvom svetskom ratu. Kralj je nesumnjivo želeo da se oslobodi neprihvatljivih ličnosti građanske opozicije, komunista i separatista, ali i da stavi do znanja neprijateljski raspoloženim zemljama, susedima Jugoslavije, da je država iznutra čvrsta i njena budućnost izvesna.

Kraljevina SHS je bila deo bloka versajskih sila, jedan od ! stožera Male Antante, čuvar *status quo* na Balkanu. Čvrsto je i bila vezana sa Francuskom i od nastanka konfrontirana s Italijom, zbog njenih ekspanzivnih pretenzija koje su je ugrožavale kao državu. Velikoj Britaniji, koja teži ravnoteži sila, jedno vreme je odgovaralo da Italija potisne Francusku u jugoistočnoj i centralnoj Evropi kako bi umanjila uticaj moćne kontinentalne sile. Francuska i Velika Britanija su podjednako bile zainteresovane za integritet Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Velika Britanija je, međutim, kao što pokazuju istraživanja Dunje Hercigonje, nastojala da oslabi francusko-jugoslovenske veze davanjem stabilizacionog zajma Jugoslaviji 1929. godine, preko međunarodnog konzorcijuma u kome je dominirao anglo-saksonski kapital, s vodstvom londonske banke „Rotšild i sinovi“. U tom „ekonomskom ratu“ Britanije protiv Francuske za uticaj u Jugoslaviji pokazalo se da Francuska nije lako odstupala iz oblasti koju je smatrala svojom sferom uticaja.

Velika kriza je zahvatila monetarno tržište, ali je Francuska na njemu bolje stajala od Velike Britanije, tako da je krajem 1930. Francuska pitanje stabilizacionog zajma uspjela da reši u svoju korist. Kao presudni činilac spoljne politike Kraljevine Jugoslavije, kralj Aleksandar je uticao da se zajam uzme od Francuske. Britanci su, pri tome, bili za razoružanje i protiv korišćenja vojnih kredita, za razliku od Francuza koji su dozvoljavali upotrebu sredstava u vojne svrhe.

Kraljevina Jugoslavija ni po koju cenu nije želela da popusti Italiji, pogotovu ne da joj prepusti Albaniju, svesna zaokruženja u kome bi se našla. Za nju su bile neprihvatljive preporuke savezničkih sila da ostavi Italiji pravo da vojno interveniše u Albaniji, blagonaklono zauzvrat gledajući na širenje prema Egejskom moru, kao „pravom jugoslovenskom pomorskom izlazu“. Aleksandrova uputstva Vojislavu Marinkoviću su sadržavala imperativ da se ni pod kojim uslovima ili objašnjenjima ne može primiti intervencija Italije u Albaniji, jer bi ona bila napad na životne interese Jugoslavije. Koliko je Albanija bila opasna tačka u jugoslovensko-italijanskim odnosima nije bilo nepoznato ni britanskim diplomatima u Beogradu — Huardu Kenardu Hendersonu, jednom rečju da je italijansko iskrcavanje u ovoj zemlji „pitanje života ili smrti“. Jugoslavija je pokazivala spremnost da da garancije za očuvanje albanskog integriteta i nezavisnosti, očekujući to i od Italije. Kralj Aleksandar je naglašavao da mu nije potreban „ni jedan pedalj albanske teritorije“, ali istovremeno da bi Italija i Jugoslavija trebalo da se sporazumeju o pretvaranju Albanije u „jadransku Belgiju“. Diplomatski razgovori vođeni posredstvom diplomata i drugih ličnosti između kralja Aleksandra i Musolinija, zatim Vojislava Marinkovića i Dina Grandija, jugoslovenskog suverena i britanskog poslanika u Beogradu Hendersona, Karla Galija i Hendersona, Grandija i Milana Rakića, Orma Sardženta i Hendersona pokazuju značaj Albanije u jugoslovensko-italijanskim odnosima i uopšte složenu jugoslovensku međunarodnu poziciju u uslovima italijanske nepopustljivosti i namera velikih sila da otklone postojeća protivurečja i opasnosti koje su iz njih izvirale. Italija je, na jednoj strani, pretila teritorijalnim opkoljavanjem Jugoslavije, a na drugoj, ona je pritiskom podsticala revizionističke sile i ohrabivala njihove pretenzije. Ulaskom u Albaniju Italija bi postala balkanska sila sa težnjom za daljim prodorom. Ako izuzmemo sićušni zadarski mostobran,

Italija je preko Albanije dobijala šansu da svim sredstvima širi svoj uticaj prema istočnom delu Balkana. Iz Albanije je dobijala mogućnost da utiče na separatističke snage na Kosovu i Metohiji, podstičući izdvajanje, preko svojih obaveštajnih službi ili preko Kosovskog komiteta koji je od 1919. radio na otepljenju Kosova, Metohije i ostalih delova Kraljevine naseljenih Arnautima (Šiptarima). Rukovodeći se slabljenjem Kraljevine, Italija je dobijala mogućnost podsticanja i drugih separatističkih snaga u Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori. Njena agresivna politika davala je primer Mađarskoj i Bugarskoj za podržavanje separatističkih grupa i uopšte svih antijugoslovenskih snaga. Italija je u svoju antijugoslovensku politiku uključivala i Vatikan, koji je mogao dezintegrativno uticati preko dela hijerarhije i klera katoličke crkve u Jugoslaviji.

Odlučujući se za zavođenje neograničene vlasti, Aleksandar se više brinuo kako će na nju odgovoriti srpski nego hrvatski krugovi, budući da se prisećao sudbine prethodnika svoga oca iz dinastije Obrenovića, i uopšte, načina obračunavanja opozicije s vođama i krunisanim glavama u istoriji Srbije. Što se tiče hrvatske opozicije s Mačekom na čelu, koja se pokazala više nego malokrvnom, diktatura je dočekana gotovo bez ikakvog otpora. Često se navode poznate Mačekove reči povodom kraljeve odluke o prelasku na vanparlamentarnu vladavinu: „Lajbek je sada otkopčan i treba ga samo zakopčati”, pri čemu je računao da su tek sada stvorene pretpostavke za neposredno sporazumevanje hrvatske opozicije i kralja bez učesća srpskih građanskih političkih partija. Maček je ubrzo odustao od ove pretpostavke, pod pritiskom odlučnog nastupa nosilaca lične vlasti, ponetih namerom da učvrste centralističko-unitarističku vladavinu na bazi nacionalnog izjednačavanja, a ne dogovorom predstavnika nacionalnih buržoazija o podeli vlasti. Umesto mogućnosti sporazumevanja sagledao je „supercentralizam”.

Šestojanuarska vlada je radila na stvaranju organizacija, društava, udruženja zasnovanih na ideologiji integralnog jugoslovenstva. Ove su naročito forsirane u „prečanskim krajevima”, gde se trebalo suprotstaviti stanovništvu nacija i nacionalnih manjina koje se nisu mirile sa veštačkim ukidanjem nacija i stvaranjem dekretiranog jugoslovenstva. Tako nastaju Jugoslovenska akcija, Zveza slovenskih vojakov i druge. Integralnu jugoslovensku ideologiju nastavlja da nosi i Narodna odbrana.

Osnivaju se i brzo gase razne novine i časopisi za razbuktanje propagande o jugoslovenskoj naciji. U cilju osnivanja ovih jugoslovenskih društava, kao neke vrste potpore i političkog temelja novog jugoslovenskog kursa, boravili su po banovinama Petar Živković, Fedor Nikić (na području Vojvodine), predstavnici Samostalne demokratske stranke u Sloveniji koji su sa banom Dušanom Sernecom radili na pridobijanju pripadnika SLS, SDS i Kmetijske stranke. Decembra 1929. stvorena je prva državna organizacija fizičke kulture (Soko Kraljevine Jugoslavije). Potpuno podržavljivanje u oblasti fizičke kulture izvršeno je 1931. godine obrazovanjem Ministarstva fizičkog vaspitanja naroda. Stvoreni su Jugoslovenski streljački savez, Jugoslovenski vatrogasni savez, Jugoslovenski skautski savez, Savez sportskih saveza koji je obuhvatao čitav niz sportova. Ministarstvo fizičkog vaspitanja naroda vršilo je nadzor nad ovim savezima, nad fizičkim vaspitanjem omladine u školama, » odobravalo osnivanje i rad novih udruženja i ustanova. Ni u ovoj oblasti se više nije dozvoljavao „separatistički" i „plemenski" rad. Iz istraživanja Nikole Žutića proizilazi da je Soko Kraljevine Jugoslavije osnovan u državnom vrhu sa odlučujućim uticajem kralja i generala Živkovića. Kralj je Soko nazvao „viteškom organizacijom Kraljevine Jugoslavije", koji služi „zdrženju svih zdravstvenih snaga naroda". Na čelu Sokola nalazio se „Naslednik prestola" a ukinuti su „Srpski soko", „Hrvatski soko" i „Jugoslovenski soko". „Soko je trebalo da posokoli i ozdravi politički život", kao „eminentno nacionalna ustanova", koja zatvara svoje redove politici. Sokolstvo je postalo državna organizacija, koja je odricala da služi političkim strankama i verskim organizacijama. Soko se brojno uvećao, jer su u članstvo ulazili učenici, učitelji, činovnici. Članstvo je davalo i neke privilegije (skraćeni vojni rok, itd.). Po socijalnoj strukturi u Sokolu su prednjačili pripadnici srednjeg i nižeg građanstva, činovnici, intelektualci, đaci. Sokolstvo je kao proizvod građanske intelektualne sredine ostalo strano selu. Sport u Kraljevini Jugoslaviji, organizaciono povezan u etatizovani Savez sportskih saveza, dobio je važnu ulogu kod sprovođenja vojničkog vaspitanja omladine.

Katolička crkva je Sokolstvu pre diktature suprotstavila svoju organizaciju „Orlovi". Vladajući režim nastojao je da dobije bitku za omladinu preko svojih kulturno-nacionalnih organizacija (ORJUNA, Jugoslovenski soko, Narodna odbrana,

Udruženje četnika, itd.), koje su zasnivale svoju delatnost na integralističkom modelu jugoslovenskog nacionalizma. Prelaskom na šestojanuarski režim jugoslovenske nacionalne organizacije postaju dominantni činioci vaspitanja omladine u duhu integralnog jugoslovenstva. Sokoli i druge jugoslovenske nacionalne organizacije podloga su režimu diktature. Fizička kultura je u periodu šestojanuarskog režima preko organizacija koje su podržavale novu ideologiju obezbeđivala privrženost jugoslovenskoj državi i naciji. Tim povodom pominjao se „kavurovski“ način ujedinjenja: „Stvorili smo Jugoslaviju, stvorimo Jugoslovene“.

Ranijih deset godina napadano je zbog „besplodnog partizanstva“, koje je omelo koncentraciju nacionalnih snaga i duhovnih energija u privredi, prosveti i politici. U Vojvodini štremljenja su usmeravana u pravcu da se sjedini Vojvodina sa Šumadijom i afirmiše Jugoslavija kao ujedinjena i snažna država. *Dnevnik*, list Fedora Nikića, čiji je prvi broj izišao 29. novembra 1929. godine, objavio je sedam atributa koji su upravo označavali njegov program: „Glasilo svekolike nacionalne i kulturne akcije, organ za izgrađivanje jedinstvenog gledanja na sva savremena nacionalna, kulturna, privredna i socijalna pitanja, beskompromisni propagator najpotpunijeg državnog i narodnog jedinstva, jugoslovenske misli i zbližavanja nacionalnih manjina sa slovenskim življem i njihove lojalne saradnje na blagostanju državne zajednice, neumorni organizator nacionalno i državno orijentisanih snaga, budni čuvar nacionalne i državne bezbednosti našeg Severa, tumač narodnih težnji, potreba i štremljenja i svakodnevni prikazivač celokupnog života i rada.“ List je pobornik jugoslovenske ideologije i teži da razbudi energije zapretane posle opresije 6. januara, doprinese širenju jugoslovenskih ideja, pomogne zaštiti Jugoslovena. Istovremeno stvarana su jugoslovenska društva koja nikako nisu uspevala da se ukorene. Jugoslovenska ideologija došla je do izražaja u formuli: „Jedinstvena narodna osećanja imaju da budu osnovna dogma naše državne i nacionalne politike“. Nikićev list je u tom duhu od jula 1930. promenio ime u *Jugoslovenski dnevnik*. U propagandi jugoslovenstva traženo je da se ne ističe ono što razdvaja Srbe, Hrvate i Slovence već ono što ih spaja. „Bez jugoslovenstva nema Jugoslavije“, što se pretvorilo u krilaticu, koju su kritičari ispravljali dopunom da nema Jugoslavije i bez rešenja nacionalnog pitanja. U datoj

projekciji radilo se na tome da i Matica srpska dobije jugoslovensko obeležje i tako izađe iz svog regionalizma. Očekivalo se da ona proširi delatnost i na Bunjevce, Sokce, Slovake i Rusine. Nikićev list je smatrao blagotvornim spajanje Vojvodine sa Šumadijom. To je bio put „nacionalne obnove“ i „regeneracije“ krajeva s desne strane Save i Dunava. Slovenska linija dolazila je do izražaja i u zahtevima za „nacionalizacijom“ vojvođanske privrede.

Kao što to uvek biva, režimska štampa je i posle šestojanuarskog apsolutizma hvalila dinastiju i kralja Aleksandra. *Vršaćka Vojvodina* je kralja Aleksandra nazivala „carem svih Jugoslovena“, jer je „čvrstom desnicom i vladarskom mudročću“ vodio državni brod. Pančevačka *Jugoslovenska straža* je izražavala veru u „srećnu zvezdu Karađorđevića“. Ovaj list je isticao etičke vrednosti apsolutističkog režima. Za „uzvišene pojmove jugoslovenske rase“, proglašavani su porodica, nacija, država, kralj i otadžbina. *Graničar* u Staroj Kanjiži se zalagao za „nacionalizovanje Severa“, pod čime se podrazumevalo naseljavanje Srba, podela zemlje srpskoj sirotinji i koncentracija nacionalnog kapitala. Organ omladine JNS u Starom Bečeju *Domovina*, počeo je da izlazi u vreme državne žalosti, posle ubistva kralja Aleksandra. List je stavljao u prvi plan „integralno i nedeljivo jedinstvo“ i pozivao omladinu da se „zbiје u čvrste i neprobojne falange“, pod geslom „čuvaćemo Jugoslaviju.“ No, fraze o omladinskoj organizaciji kao „moćnoj političkoj vojsci“ teško su mogle da zagreju mlad svet.

Režim se borio protiv iredentističkih tendencija, ali je na drugoj strani prihvatao izraze podrške sebi. Sa mađarske strane ovu podršku je davala grupa sa dr Gaborom Santom, a sa nemačke grupa dr Nikole Haslingera. Unitaristi su podržavali Jevreje koji su se u Subotici 1931. deklarirali kao „jugoslovenski Jevreji“.

Srpska građanska opozicija ne samo što se nije suprotstavila aktu od 6. januara 1929. nego se gotovo nečujno povukla s političke pozornice, uplašena i demoralisana, povinujući se zakonskim propisima o zabrani i raspuštanju stranaka i udruženja. Još jednom se potvrdilo koliko je građanska opozicija bila nesklona ma kakvom nasilnom otporu kraljevskom režimu i koliko su građanski političari bili oportunistički raspoloženi kada se radilo o kralju i njegovoj politici. Mada je uklonio stranke i isključio iz političkog života građanske političare,

kralj je ipak bio predstavnik i simbol građanskog uređenja i čuvar njegovih privatno-svojinskih temelja. Naviknuta na parlamentarne metode borbe, opozicija nije ni pomišljala da ih menja niti je za to bila sposobna. Naučena da se mandati dobijaju od krune kao personifikacije sistema, a na drugoj strani ispunjena strahopoštovanjem prema vladaru iz „narodne dinastije“, u čijem je mitiziranju i sama učestvovala, srpska građanska opozicija je pre bila spremna da se povuče pred diktaturom nego da joj se suprotstavi ilegalnim sredstvima. Kao deo vladajućeg građanskog poretka, ona se jednako kao i vladar plašila iznenadnih društvenih potresa i slabljenja položaja građanske klase svoje nacije.

Pod udar režima i njegovog kaznenog zakonodavstva došli su tek pojedini predstavnici građanskog društva. Režim je u Brus, pod Kopaonikom, internirao Svetozara Pribičevića, a kasnije mu, na intervenciju čehoslovačkih i francuskih državnika, dopustio da ode u emigraciju, gde je on i umro, u Pragu 1936. napisavši pred smrt knjigu *Diktatura kralja Aleksandra*, svoj obračun s vladarem. Maček je osuđen od Suda za zaštitu države, kao i Dragoljub Jovanović, vođa zemljoradničke levice u Savezu zemljoradnika, a krajem 1933. Korošec je konfiniran s više prvaka SLS na Hvar na neodređeno vreme. Prvaci HSS August Košutić i Juraj Krnjević napustili su zemlju i otišli u emigraciju, sa zadatkom da se bore protiv diktature upoznajući inostrano javno mnjenje, posebno političare, s njenom antidemokratskom suštinom i upozoravajući na ugroženost hrvatskog nacionalnog bića pod srpskom prevlašću. Oni su u Ženevskom memorandumu, podne tom Društvu naroda, optužili režim „srpskog kralja“ da je hrvatskom narodu uskratio pravo na grb, zastavu i na istorijski državni naziv, istisnuo hrvatski jezik i zapostavio katoličku veru.

Sa zavođenjem šestojanuarskog režima došlo je i do oživljavanja separatističkih snaga u Hrvatskoj i Makedoniji. Odmah po proglašenju diktature zemlju je napustio Ante Pavelić, advokat i narodni poslanik Hrvatske stranke prava, rodnom iz Bradine, koji će u emigraciji organizovati terorističku delatnost ustaša. Pre njega iz zemlje su prebegli u Austriju Gustav Perčec, glavni sekretar Hrvatske stranke prava, i Branimir Jelić, koji je vodio pravašku omladinu. Iz Beča je Pavelić prešao u Mađarsku, a odatle — preko Rumunije — stigao u Sofiju, gde je bio svečano dočekan. U Bugarskoj se susreo s Ivanom Vančom

Mihajlovim, vođom reakcionarnog dela VMRO-a. U isto vreme došlo je u Makedoniji do pojačane delatnosti probugarskih elemenata pod vidom borbe za njenu autonomnost. Posle posete Carigradu Pavelić se prebacio u Italiju.

Pavelić je do emigriranja stajao na čelu Hrvatske stranke prava, koja se legalnim putem zalagala za nezavisnu hrvatsku državu. Ogranci ove stranke u Beču nosioci su separatističke struje koja je težila stvaranju hrvatske države vanparlamentarnim putem. Na čelu ovog ogranka u inostranstvu (Beču) stajao je general Stjepan Sarkotić, a u Budimpešti Ivo Frank, sin osnivača stranke. Mađarska i Italija su prihvatile i pomogle organizaciji ustaša. Ustašama u Italiji su se pridruživale izbeglice iz Jugoslavije i hrvatski radnici iz evropskih zemalja, SAD i južnoafričkih država. Prvo ustaško jezgro je formirano u Bovenju, blizu Breše, krajem 1931. i početkom 1932. godine. Tokom 1930—1931. u Italiji se nalazilo oko 400 ustaša. Uz pomoć Italije jedna ustaška grupa je septembra 1932. napala žandarmerijsku postaju u podvelebitskom selu Brušanima, očekujući da će sama njihova akcija dovesti do ustanka naroda protiv vlasti Kraljevine Jugoslavije. Musolini je očekivao da će najzad doći do raspada „versajske tvorevine“. Komunisti su pozvali narod na ustanak, da pomogne nacionalnim revolucionarima („ustašama“) u borbi protiv kraljevske diktature. U historiografiji se vode rasprave da li su „ustaše“ naziv iz prošlog veka za ustanike ili za pripadnike terorističko-nacionalističke i fašističke organizacije Anta Pavelića. Iz poziva i Srbima i Hrvatima na ustanak otpadala bi druga mogućnost. Komunisti su, osim toga, znali da su pristalice Pavelića u službi fašističke Italije i Hortijeve Mađarske.

Uticaj VMRO Mihailova u Pirinskoj Makedoniji je bio veoma velik, jer se radilo o snažnoj terorističkoj organizaciji (o njoj govore i kao o organizaciji „za izvoz terora“), koja je u strahu držala svoje sunarodnike. Ogrezli od ranije u terorizmu, pripadnici vrhovizirane VMRO se mogu uzeti kao „vaspitači“ ustaša, kojima je još, kao što navode neki pisci — nedostajalo hrabrosti kakvu su imali njihovi instruktori, pa i prvi izvršioци atentata koji se smatrao najvećom svetskom „provokacijom“ u tom periodu, kakvo je bilo ubistvo Aleksandra Karađorđevića. Simbioza VMRO i ustaša u antijugoslovenskim akcijama je nesporna, ali su prvi izvršioци poticali iz redova terorističke

organizacije Mihajlova, kao što pokazuje slučaj Vladimira Georgijeva.

Znajući da je kralj Aleksandar glavna smetnja ustaškim planovima, fašistička Italija i ustaše su ga stalno držale na meti atentatora. Očigledno je da su smatrali da bi njegovim nestankom došlo do rušenja ili bar slabljenja Jugoslavije, jer se inače ne bi pucalo „na maketu”. Pokušaj 1933. sa atentatorom Petrom Orebom, ribarem sa Korčule, nije uspeo, jer se on predao jugoslovenskoj policiji.

Milan Stojadinović je, sećajući se tih dana u svojim memoarima *Ni rat ni pakt*, zabeležio da je diktatura bila u „gvozdenim rukavicama”, ali ne i krvava, što je nesumnjivo tačno kada se radilo o građanskoj opoziciji, pošto on nije uzimao u obzir žrtve na strani komunista. Antikomunistička histerija uzela je toliko maha da se obračunavanje s njima smatralo izrazom rodoljublja. Ilegalna komunistička štampa nazivala je šestojanuarsku vladavinu „fašističkom diktaturom” i „vojno-fašističkim režimom”. Režim u Jugoslaviji postao je meta napada štampe komunističkih partija u svetu i organa Kominterne, kao i drugih demokratskih snaga, zbog surovih metoda i progona komunista i njihovih pristalica. Diktatura je presekla proces ozdravljivanja Partije, započeo 1928, i pojavu novih generacija revolucionara. KPJ je 1929. bila mala, brojno slaba partija, s oko 3.500 članova, sektaška, bez većeg uticaja u širim narodnim masama, bez saveznika među sitnom buržoazijom i seljaštvom. Jugoslovenski komunisti su se povelili za ocenom Šestog kongresa Kominterne, održanog 1928, da se približava opšta kriza kapitalizma, i njenom direktivom da u neposrednim klasnim okršajima treba pripremiti slom građanskog poretka. CK KPJ je, na osnovu te ocene Kominterne, kao i vlastitih procena o dubini nacionalnog sukoba vodećih buržoazija, ustanovio da se radi o krizi sistema što izaziva potrebu dizanja ustanka. Parlamentarnu i ustavnu krizu, pojačanu nacionalnim sukobima, Partija je shvatila kao opštu krizu državnog sistema i početak raspadanja građanskog poretka, zbog čega je izdala direktivu za oružani ustanak. Linija Kominterne bitno je doprinela sektaštvu jugoslovenskih komunista, usmeravajući ih na borbu protiv socijaldemokratije kao „blizanca fašizma”. Odluka o ustanku je doneta u nezrelim uslovima i na osnovu pogrešne procene rukovodstva KPJ, koje je bilo izolovano od članstva, nije poznavalo unutrašnje prilike i

vlastite mogućnosti. Ovu prenatgljenu odluku buržoazija je jedva dočekala, pošto joj je ona davala nov razlog i pravdanje za konačan obračun s komunističkom organizacijom i njenim članstvom. KPJ je maja 1929, suočavajući se s činjenicom da je država još jaka, a ona sama slaba, odustala od neposrednog oružanog ustanka, ali zadržavajući gledište da je perspektiva komunista pripremanje revolucionarnog prevrata.

Sumnjivi su izlagani pretresima, premetačinama i pozivani na saslušanje. Za umnožavanje i rasturanje partijskih letaka i isticanje plakata izvođeno je na Sud za zaštitu države. Plakate su često sadržavale karikature kralja Aleksandra sa natpisom „Dole krvavi kralj”. Partijska rukovodstva su upozoravala članove na „bolševičku željeznu disciplinu”. Policijski pritisak je uticao na povlačenje iz organizacije, pasivizaciju, napuštanja mesta boravka onih koji su bili kompromitovani; dolazilo je do isterivanja s posla, gubljenja službe, proterivanja u zavičajna

• i, % mesta. Izolovane organizacije su radile bez pomoći CK KPJ.

Komunist, glasilo vojvođanskih komunista, avgusta 1930. u svom prvom broju, koji su uredili Jovan Veselinov i Đura Pašalić, otvoreno je pozivao radnike i seljake da se spremaju za oružani ustanak i stvaranje sovjetske republike. Smatrao je da je došao čas obračuna i da buržoazija „škripi u svakom svom zglavku”. *Komunist* je pozivao „trudbenike” da osnivaju „seljačko-odbrambene organizacije” i da slede primer „kineske i sovjetske braće”. Sadržavao je avanturistički poklič „Motike i kose u ruke!” i to onda kada nije bilo revolucionarne situacije. Sleđenje stranih analiza i upadanje u mreže opšte sterilne propagande pokazuje i primer *Lenjinista*, koji je u južnom Banatu pokrenuo Žarko Zrenjanin početkom 1933. List je pisao da se Nemačka nalazi na pragu revolucije koju uzalud pokušavaju da preseku kapitalisti u „samrtničkom ropcu”; njihov poslednji adut je fašizam na čelu s Hitlerom, ali sve to ništa ne pomaže „jer kapitalizam već kroči jednom nogom u grob koji je sam sebi iskopao”.

Mnogobrojni članovi Partije i njihovi simpatizeri pohapšeni su i osuđeni, na 82 procesa organizovana pred Sudom za zaštitu države od 1929. do 1932. dok je preko 400 komunista i članova SKOJ-a palo kao žrtva belog terora. Pred Sudom za zaštitu države komunisti su odgovarali za političke zločine i antidržavnu zaveru. Na austrijsko-jugoslovenskoj granici ubijeni su Đuro Đaković, sekretar Partije od 1928, i Nikola Hećimović, sekretar

Crvene pomoći — navodno u pokušaju bekstva. Najzloglasniji zatvor nalazio se u Beogradu — Glavnjača. Režim se obračunavao i s članovima CK KPJ Bracanom Bracanovićem, Božom Vidasom Vukom, Markom Mašanovićem, Ristom Samardžićem. Komunisti su izdržavali kazne u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu, Lepoglavi, Mariboru. SKOJ je pored mnogih članova, izgubio pod diktaturom i sedam rukovodilaca: Janka Mišića, Paju Marganovića, Miju Oreškog, Josipa Kolumba, Pera Popovića Agu, Josipa Debeljaka i Zlatka Šnajdera, koji je umro u bolnici od posledica mtičenja. Broj ubijenih, osuđenih i zlostavljanih komunista i drugih protivnika režima svakako je veći, ali se ne može tačno utvrditi jer je mnoge „pojela pomrčina“ bez pisanih tragova i formalne upravno-policijske i sudske egzekucije.

CK KPJ je prestao da deluje kao jedinstveno rukovodstvo već u 1929. godini. Aprila 1930. u inostranstvo je prešao i Politbiro CK KPJ čije se sedište jedno vreme nalazilo u Zagrebu, a posle u Ljubljani. Oktobra 1932. obrazovan je u Beču „Zagranični biro CK KPJ“. Organizacija je u zemlji bila razbijena i nije imala nikakve veze sa rukovodstvom u inostranstvu koje je sasvim zavisilo od Kominterne. Kominternu je polovinom 1931. smenila Jovana Mališića (Martinovića) s dužnosti političkog sekretara. Za predsednika Centralne rukovodeće instance postavljen je Filip Filipović, a Antun Mavrak za organizacionog sekretara. U drugoj polovini 1932. na čelo privremenog rukovodstva došao je, voljom Kominterne, Josip Čižinski, odnosno Milan Gorkić.

Upoređenje otpora koji je KPJ pružila 1920—1921, s otporom režimu 1929. najbolje pokazuje da je velika partija — bez ilegalnog aparata, neprekaljena u borbama i puna poštovanja prema parlamentarizmu, zaboravljajući na pouku istorije da ugroženi režim ne bira sredstva za uništavanje protivnika koga smatra zakletim neprijateljem — bila prosto oduvana s poprišta, za razliku od male, kadrovske partije, čije je jezgro bilo formirano u radničkim centrima, naviknuto na borbu i progone. KPJ je 1929. pružila snažan otpor, koji ju je stajao neprocenjivih žrtava, dovodeći do razbijanja organizacije, desetkovanja kadra i odlaska rukovodstva iz zemlje. Poziv na oružani ustanak omogućavao je režimu da svoje mere nasilja lakše obrazlaže nasilničkom akcijom komunista protiv legalnog poretka. Nasilje je imalo pozitivne strane: nateralo je režim da otkrije pravo lice, donosilo iskustvo o posledicama preuranjenih

masovnih akcija, pojačavalo otpor. Pred radništvom i demokratskim snagama jugoslovenskog društva komunisti su otporom diktaturi sticali autoritet boraca za demokratiju i protiv kraljevske uzurpacije vlasti. Borba KPJ skretala je takođe pažnju inostrane javnosti na nasilje režima u Jugoslaviji.

Pozivajući na državni i nacionalni unitarizam, kralj je ukinuo podelu zemlje na oblasti i plemena. Kraljevina SHS je 3. oktobra 1929. dobila naziv Jugoslavija. Pašić je branio koncepciju očuvanja srpskog imena, za razliku od kralja Aleksandara koji je političko-birokratsku dominaciju srpske građanske klase ostvarivao u jugoslovenskoj formi i pod jugoslovenskom zastavom. Banovine su dobile ime po rekama, s izuzetkom primorske: dunavska, sa sedištem u Novom Sadu; savska, sa sedištem u Zagrebu; vrbaska, sa sedištem u Banjaluci; drinska, sa sedištem u Sarajevu; zetska sa sedištem na Cetinju; vardarska, sa sedištem u Skoplju; moravska, sa sedištem u Nišu; primorska, sa sedištem u Splitu; dravska, sa sedištem u Ljubljani. Drinska banovina obuhvatala je delove Bosne i Hercegovine i zapadne delove Srbije; dunavska Banat, Bačku i Baranju, sa severnim delovima Srbije i istočnim delovima Slavonije; primorska, pored delova Dalmacije, jugozapadne delove Bosne i Hercegovine; zetska južne delove Dalmacije, jugoistočne delove Bosne i Hercegovine, čitavu Crnu Goru, Kosovo i Metohiju, delove Sandžaka.

Prilikom podele na banovine režim se pozivao na razbijanje istorijskih celina, ekonomičniju administraciju, bolje saobraćajne veze i zaokruživanje većih područja po privrednom merilu. Nacionalno-istorijska struktura države je 1929. razbijena i ona podeljena na deset teritorijalno-administrativnih oblasti. Negacija istorijskih celina nije mogla međutim da se sprovede (Slovenija, Makedonija). Jezgro zetske banovine činila je Crna Gora, koja je smatrana za klasičnu srpsku zemlju, ali se nije previdalo ukorenjeno osećanje stare državne tradicije i autonomije u svesti Crnogoraca. Makedonija je shvatana kao „Južna Srbija“, i njoj pridodati krajevi na jugu Srbije. Zbog jakih manjina u Vojvodini, Hrvata u Sremu i severozapadnoj Bačkoj, ona se našla u sastavu dunavske banovine, s tim što su joj priključeni delovi severne Srbije. Bosna je podeljena na četiri banovine: vrbasku, drinsku, zetsku i primorsku. Srbija je kao istorijska celina razbijena na pet banovina: dunavsku, moravsku, vardarsku, drinsku i zetsku. Nacionalno homogeni Sloven-

ci našli su se u dravskoj banovini. Pri datoj administrativnoj podeli Hrvati su raspoređeni u dve banovine: savsku i primorsku. Nova podela je značila još veći stepen centralizacije; njome su obezbeđivani efekti državnog i nacionalnog unitarizma, u stvari „jugoslovenskog nacionalizma”. Vlastodršci su nastojali da maksimalno eliminišu pokrajinsko-istorijska merila prilikom podele, ojačaju srpske snage u novim banovinskim jedinicama, u slučajevima gde je to „dodavanjem” teritorija bilo moguće. Usvajanjem podele po navedenim merilima režim je stvarao pretpostavke za nasilnu jugoslovensku unifikaciju. Razbijanjem Hrvatske na dve banovine oslabljena je osnova za jedinstveno nacionalno nastupanje Hrvata, pošto je nacionalni pokret sada mogao da se lakše nadzire, parališe i lomi, a podelom Srbije, uključivanjem njenih delova u sastav nekih drugih banovina, stvarana je osnova za sprovođenje politike integralnog jugoslovenstva kao novog vida održavanja političke prevlasti njene buržoazije. Svi nacionalni amblemi — zastave, heraldičke oznake, himne, institucionalni simboli istorijskog razvitka i državnog prava — bili su zabranjeni. Time je još više pogođen nacionalni ponos i razbuktan otpor na nacionalnoj osnovi koji će stalno dobijati na snazi narednih godina. Promena državnog imena značila je odbacivanje kompromisnog nacionalnog unitarizma i njegovo zamenjivanje jugoslovenstvom brisanjem nacionalnih oznaka i „plemenštine”. Banovine su organizovane kao najviši oblik centralizma, predstavljajući administrativno-teritorijalne jedinice podređene centralnoj vlasti. Najvišu vlast je oličavao kralj, koji je banove postavljao dekretom. Pojačani centralizam i državni i nacionalni unitarizam tumačeni su potrebama učvršćivanja unutrašnjeg jedinstva i opravdani odbranom državne celine.

Diktatura se od prvog dana sukobljavala s opštim ekonomskim teškoćama; one su narastale s posledicama svetske ekonomske krize, koja nije mogla da ne pogodi i Jugoslaviju 1930, razarajući selo, industriju, bankarstvo, trgovinu. Diktaturu su posebno potkopavali potmulo vrenje nacionalnih pokreta, snažan otpor komunista, manifestacije separatizma, pasivan otpor građanske opozicije u Srbiji. Propaganda demokratskih krugova u inostranstvu upozoravala je na nacionalno i političko bespravlje u Jugoslaviji. Ni sam vrh diktature nije bio jedinstven u pogledu načina dalje vladavine buržoazije; dok se Vojislav Marinković zalagao da se vanustavni period prevaziđe

i apsolutizam zameni donošenjem ustava, dotle je general Živković bio za produženje otvorene diktature.

Januara 1929. dotadašnje skriveno mešanje kralja Aleksandra u politički život zemlje i njegov zakulisni uticaj na događaje dobili su krajnje otvoren vid. On se 6. januara pojavio u ulozi spasioca državnog jedinstva, ugroženog krizom stranačkog života, parlamentarizma i ustavnosti, iza koje je u suštini stajao nacionalni sukob buržoazija dveju najvećih nacija u Jugoslaviji, kao i nezadovoljstvo drugih naroda i nacionalnih manjina. Vladajuća velikosrpska buržoazija je uočavala da stalni stranački, nacionalni, verski i drugi sukobi slabe čvrstinu državnog i društvenog poretka, ugrožavaju njenu prevlast i prete još oštrijim sudarima. Kriza u odnosima između srpske i hrvatske buržoazije, prve vladajuće, a druge politički podređene, dovela je snage na vlasti do procene da se više ne može vladati na način predviđen Ustavom Kraljevine. Hrvatsko pitanje, kao politički izraz postojećeg sukoba dve suparničke buržoazije, dospelo je posle pogibije u Narodnoj skupštini u čorsokak. Kralj, kao zastupnik buržoaskih interesa, rešio se na vladavinu apsolutističkim sredstvima, bez posrednika, oslanjajući se na svoj autoritet i primenu sile protiv neprijatelja unitarizma. Od početka vladareve intervencije bilo je jasno da se primenjenim metodama kriza ne prevazilazi, nego produbljuje. Sprega vojne sile, delova srpske buržoazije i hrvatske finansijske oligarhije, te dela slovenačkih političara pružala je podršku monarhodiktaturi, ali svedenu na tanku društveno-političku osnovu. Saradnja s finansijskim krugovima, privrženost vojske i surovi progoni protivnika davali su režimu obeležja fašističke vladavine. Kao fašistički režim u susednoj Italiji, tako se i šestojanuarski ispoljavao kao ekstremno antikomunistički. Njegovi nosioci pokazivali su prezir prema parlamentarizmu. Rasturanjem stranaka i cenzurom štampe, kao i zabranom zborova, režim je prepušten sam sebi, ostao bez kontrole predstavničkih institucija i odgovornosti prema njima, pa makar i formalne. Vlast se militarizovala oslanjanjem na vojsku i dovodenjem jedne čak i za vojne krugove opskurne ličnosti na kormilo vlade. Diktatura u Jugoslaviji ostvarivana je u nerazvijenom društvu, pretežno agrarnom po privrednoj strukturi, sa seljaštvom kao najbrojnijom kategorijom stanovništva, uz to nepismenim i politički neprosvećenim, apatičnim zbog životnih nevolja, sve povučeni-jim u sebe, van odlučivanja i drugih glavnih tokova političkog

života, izuzmemo li seljaštvo aktivnijih nacionalnih pokreta. Diktatura u Jugoslaviji nije bila izuzetna pojava u Evropi međuratnog perioda. Slične režime — zasnovane na potpori vojske, oficirskih liga i dugih militarističkih grupacija, krugova krupne buržoazije, zemljišne aristokratije i veleposednika — nalazimo, i pre i posle 6. januara, u Poljskoj i zemljama jugoistočne Evrope. Kad god tok događaja nije odgovarao buržoaziji, ona je ukidala ustavnost i uspostavljala režim čvrste ruke. Jedna bitna osobenost, međutim, odvajala je diktaturu kralja Aleksandra od ostalih: društvena i politička kriza produbljivana je sukobom suparničkih buržoazija dve najveće nacije.

Analize i ocene KPJ o fašističkom karakteru diktature odudaraju od ocena građanske opozicije. Materijali Četvrtog (Drezdenskog) kongresa KPJ i Četvrte zemaljske konferencije su rezolutni da je reč o fašizmu u Jugoslaviji. Već je pobeda fašizma u Italiji („Marš na Rim“) 1922. dovela do ocene na Četvrtom kongresu Kominterne, krajem iste godine, da je fašizam tip vlasti najreakcionarnijih buržoaskih krugova, uperen protiv radničke klase i svih revolucionarnih snaga i buržoazije koja se izjašnjavala za parlamentarno-demokratsku formu vladavine. Na Šestom kongresu Kominterne (1928) izneta je ocena o fašizmu kao obliku „otvorene diktature“ buržoazije, koji se javlja u kapitalističkim zemljama u uslovima krize sistema vlasti što je anticipirano još na Četvrtom kongresu Kominterne. Četvrti kongres KPJ preuzeo je ocene Kominterne i pasivno ih preneo na tlo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koju je karakterisalo drukčije društveno-političko i ekonomsko stanje odnosa. Šesti kongres Kominterne i Četvrti kongres KPJ polazili su od procene o trajnoj krizi kapitalizma, koja dolazi sa ekonomskom krizom i koja će biti praćena ratovima i revolucijom. Pod uticajem ovih procena šestojanuarski režim je ocenjen kao diktatura vojno-fašističkog karaktera. Sistem parlamentarne vladavine 1921—1929. nije uspeo da stabilizuje poredak koji su razdirali ekonomski problemi, manifestujući se u manjoj meri još prilikom agrarne krize 1926; socijalni odnosi se sve više zaoštravali a nacionalna kriza dosegla vrhunac prilikom skupštinskog ubistva. Pucnji zloglasnog Punišića u Narodnoj skupštini juna 1928. bili su samo detonatori postojećoj kriznoj situaciji. Parlamentarni mehanizam nije rešio mnogobrojne protivrečnosti, pre svega nacionalne. uticalo na monarha da raspulet uzme u svoje ruke, oslor

vojsku i deo buržoazije uključujući i poslovne krugove nesrpskih naroda. Četvrti kongres KPJ ocenjuje režim kao fašistički i govori o fašističkim organizacijama, kao i o metodama odbrane od fašističke agresivnosti. Kao fašističke organizacije pominju se: Narodna odbrana, Jadranska straža, ORJUNA, Udruženje bivših četnika, Udruženje četnika „Petar Mrkonjić“, Udruženje za suzbijanje bugarskih bandita. Očigledno je da su neke od ovih organizacija svrstane u kategoriju fašističkih, iako je reč o nacionalističkim ili integralno-jugoslovenskim organizacijama. Na Četvrtoj zmaljskoj konferenciji KPJ, krajem 1934, poredak u Kraljevini je nazvan „vojno-fašističkom diktaturom“. U „Odluci 0 izvještaju CK i zadaćama partije“ suština Aleksandrove diktature izjednačena je sa suštinom fašizma u drugim zemljama. Kao zajedničke crte fašizma (Hitlerovog ili Musolinijevog tipa) označene su i one koje se iskazuju i u „velikosrpskoj vojno-fašističkoj diktaturi“: odbacivanje demokratsko-parlamentarnih oblika, primena najgrubljeg nasilja prema radničkoj klasi i seljaštvu, pokušaj da se diktaturi finansijskog kapitala osigura masovna podrška među srednjim slojevima, gradskom sitnom buržoazijom i seljacima. Među specifičnim osobinama vojno-fašističke diktature „veliko-srpske buržoazije“ navode se: odbacivanje demokratsko-parlamentarne forme vladavine, a da prethodno nije stvorena jedinstvena, masovna fašistička partija; nosioci diktature su vojno-oficirske i dvorske klike s kraljem Aleksandrom na čelu; kaže se da fašistička diktatura nije bila uperena samo protiv radničke klase nego i protiv potlačenih naroda; velikosrpska vladajuća buržoazija pribegla je fašističkom obliku svoje diktature u uslovima nezavršene buržoasko-demokratske revolucije. Nasuprot Partiji, socijaldemokratija i sindikalne reformističke vođe nisu režim smatrali za fašistički.

Po daljim partijskim analizama, velikosrpski finansijski kapital, naročito posle atentata u Marseju, u savezu sa finansijskim kapitalom ugnjetenih naroda i veleposednicima, tražio je izlaz i spas u daljem fašiziranju, pokušavajući da stvori nove fašističke masovne stranke i organizacije da bi ih ujedinio u jedinstveni savez nacionalnih organizacija. U Odluci Politbiroa CK KPJ o zadaćama KPJ posle Sedmog kongresa Kominterne, donetog u Moskvi 1. avgusta 1935, govori se o „velikosrpskom fašizmu“, „krizi vladajućeg fašizma“, „fašističkom“ ustavu iz 1931, „fašističkoj“ skupštini. Za Jugoslovensku radikalnu za-

jednicu (JRZ) kaže se da nije reč o jedinstvenoj fašističkoj stranci, već o mešavini demokratskih, polufašističkih i fašističkih elemenata koji se bore oko vlasti, uticaja i pravca celokupne politike režima. IKPJ je smatrala da „odstupanje od izvedenih metoda fašističke vladavine" nije značilo nikakvu „samolikvidaciju fašizma". Prema partijskim ocenama, odnos snaga se 1935. izmenio u korist „protufašističkog tabora".

Iskustvo istorije potvrđuje da se o fašizmu može govoriti kad je reč o državi organizovanoj na osnovama fašističke doktrine, sa izvesnim oblicima fašističkih organizacija. Isto tako poznato je da se fašizam ne mora ispoljavati u svom čistom, klasičnom obliku. Sa gledišta društvenopolitičkog razvitka jedne zemlje uobičajilo se govoriti i o fašističkim tendencijama, ako ima shvatanja i analiza koje upućuju na to da preti opasnost pretvaranja jednog režima u fašistički. U fašističke se svrstavaju i pokreti ekskluzivno nacionalistički, kao i oni koji u prvi plan stavljaju borbu protiv komunista i opoziciono-građanskih snaga; zatim one društvene snage koje su odbacivale liberalnu demokratiju sa parlamentarizmom. Takvi pokreti označavani su često kao nosioci totalitarnog poretka fašističkog tipa. Približavanje jednog režima Rimu i Berlinu, ponekad pod pritiscima, javnim ili manje vidljivim, takođe se znalo svrstavati pod fašističku tendenciju ili opciju, za „novi poredak". Slične ocene su vezivane i za one vladajuće snage koje su uspostavljale odnose sa fašističkim zemljama na nivou unutrašnje politike, pre svega radi koordinacije policijskih progona komunista, socijalista i liberalnih demokrata. Naročito su učestale kvalifikacije o fašističkom karakteru vladavine u zemljama u kojima su se pojavljivali metodi terorizma, progonjeni napredni duhovi, formirani koncentracioni logori, organizovan „lov" na komuniste, onemogućavana intelektualna opozicija; u onim zemljama gde je dolazilo do napuštanja parlamentarnih oblika i prakse sa drugim varijantama nedemokratskih metoda i podsticanja brutalnih obračuna sa političkim protivnicima.

Istoriografske analize u nas (Todor Stojkov i drugi) izostavljaju fašističku odrednicu za šestojanuarki režim, koristeći se drugim političko-ideološkim karakteristikama, koje upućuju istraživače da ga nazivaju „monarhodiktaturom". Tako pojedini pisci govore o režimu otvorene, odnosno kamuflirane (misli se na period od 1931, posle donošenja oktoidisanog ustava, tj. prelaska na ograničenu ustavnost) monarhodiktature, personifi-

kovane u kralju Aleksandru Karadorđeviću. U analizi toga režima zapažaju se: „čvrsta ruka“, militarizacija vlasti, izvođenje na scenu vojnika (u licu generala Petra Živkovića, osobe kraljevog ličnog poverenja), teror protiv — klasno gledano — najopasnijih snaga onoga vremena po buržoasku vlast — komunisti (iako je njihov uticaj u javnom životu bio lišen masovne podloge i mogućnosti otvorenog nastupanja), ukidanje parlamentarizma i zabrana rada stranaka. Ali, o fašizmu kao sistemu vladavine 1929—1935. ne bi se moglo govoriti, jer nije postojala politička osnova na kojoj bi se taj sistem zasnivao. Svakako da se ne mogu gubiti iz vida veze dvora, oslonjenog na vojsku i državni aparat, sa dvorskim frakcijama demokrata i radikala, kao i povezanost pripadnika finansijskog kapitala srpskog građanstva sa onim iz tabora hrvatske buržoazije. U šestojanuarskoj vladi nalazilo se i pet hrvatskih poslovnih ljudi i političara, od kojih su Slavko Švrljuga, Želimir Mažuranić i Oto Frangeš držali najvažnije privredne resore u vladi (finansije, trgovinu i industriju, poljoprivredu). Režim je jedno vreme podržavala i Slovenska ljudska stranka, preko Korošca, i slovenački liberali do kraja, kao njegovi najvatreniji pobornici.

Seljački okean od 76% stanovništva koje se bavilo poljoprivredom činio je osnovno obeležje društveno-ekonomske strukture zemlje. Režim nije uspeo da obezbedi podršku seljaštva, srednjih i sitnograđanskih slojeva, građanskih demokrata. Seljaštvo u Srbiji se već uoči diktature počelo odvajati od stranačkih rukovodstava i organizovati na vanstranački način. Kralj Aleksandar se pre zavodenja diktature naročito plašio posledica i reagovanja u Srbiji. Politička osnova šestojanuarskog režima inače, od početka nije bila široka, a sa neuspesima diktature da stabilizuje situaciju ona se sve više sužavala. Protiv režima su ustale demokratske snage u svetu, pa čak i njegovi strani pokrovitelji u Francuskoj i Čehoslovačkoj. KPJ i radnička klasa su neprekidna meta reakcionarnog režima. Građanske snage demokratskog smera stupile su u opoziciju režimu, i to stalnu, posle prvih Mačekovih iluzija da se može napraviti sporazum s dvorom. Od režima je otpao i „arhireakcionarni“ Korošec. Proširivanje osnove režima nisu podržavali ni radikali oko Ace Stojanovića. Političko-socijalnu osnovu režima simbolizovali su i praktično predstavljali generalitet, deo poslovnih krugova grupe pre šestojanuarskih stranaka. Stoga se o ovom režimu ogoljenom i usamljenom,

ne može ni govoriti kao o fašističkom, jer on nije dobio širu političku podršku bilo gde u Jugoslaviji.

Stvaranje Jugoslovenske radikalne seljačke demokratije (JRSD), odnosno Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS), što je izdašno pomogao dvor, nije uspelo da proširi političku osnovu režima. Te unitarističke političke formacije nisu mogle da se dublje ukorene, samim tim što je JNS nastala kao državna, režimska stranka, reakcionarna, oktroisana državnim autoritetom, zadojena nestvarnim jugoslovenskim nacionalizmom. Čim je režim prestao da stoji iza nje i da je pomaže, ona je počela da se raspada, kao i svaki dekretirani organizam uostalom. Monarhodiktatura nije, pre svega, uspela da obezbedi podršku srednjih slojeva i narodnih masa, niti da dinamizuje njihovu aktivnost: političku, ekonomsku i socijalnu.

Diktatura kralja Aleksandra razlikovala se od drugih diktatura na jugu i istoku Evrope međuratnog razdoblja, ustanovljenih takođe u agrarnim društvima, pluralističkom nacionalnom strukturom Jugoslavije i oštrim nacionalnim sukobima suparničkih buržoazija. Kralj je ova protivurečja pokušao da prevaziđe nacionalnim unitarizmom, to jest nivelacijom na jugoslovenskoj ravni, čiji je ideološki izraz bilo integralno jugoslovenstvo, mada je nova nacionalna politika izazvala još veća nezadovoljstva.

Monarhodiktatura u Jugoslaviji nije uspela da stvori stranku koja bi odgovarala klasičnom tipu fašističke, odnosno nacionalsocijalističke stranke. Militaristički činilac je nezaobilazan u analizi porekla i karaktera ovog režima, ali — i pored dopunskih terorističkih, poluvojnih organizacija — nije postojala partijska vojska u smislu italijanskog ili nemačkog primera. Jugoslavija se oslanjala na parlamentarne države (Francusku i Čehoslovačku), a bila u zategnutim odnosima sa fašističkom Italijom kao najopasnijom silom po svoj opstanak, iako je kralj Aleksandar tražio rešenja za smirivanje i neutralizaciju jugoslovensko-italijanskih neslaganja. Kralj Aleksandar je oktobra 1934. godine i poginuo kao žrtva ustaške i VMRO-vske zavere potpomagane od fašističke Italije i revizionističke Mađarske. On jeste bio diktator u čijim se rukama sticala celokupna vlast, ali nije bio diktator sličan tipu fašističkog vođe. Za fašistička društva karakterističan je „sporazum“ između rada i kapitala, nepoznat šestojanuarskom režimu. Između tih dvaju polova društvenih snaga ostala je nepremostiva provalija. Priče

o zaštiti „malog čoveka“, kao tipičan proizvod socijalne demagogije fašizma, nisu bile produktivne na tlu jugoslovenskog društva u periodu šestojanuarskog režima. Za puštanje korena fašizma najmanje je bilo osnove u seljačkoj, tradicionalnoj i demokratskoj klimi srpskog sela, ali i u drugim sredinama Jugoslavije.

Do pojačane državne intervencije u socijalno-ekonomskoj sferi došlo je zbog velike ekonomske krize, koja je sa zakašnjenjem zahvatila Jugoslaviju; njenih katastrofalnih posledica u privredi, koje su pogodile osnovne slojeve jugoslovenskog društva, seljaštvo posebno, još neoporavljeno od posledica prethodne agrarne krize. No, ta pojava je karakteristična i za zemlje tzv. liberalne demokratije, zajedno sa jačanjem izvršne vlasti u odnosu na predstavničke ustanove. Za razliku od fašističkih zemalja, monarhodiktatura nije uspela da obezbedi zaposlenje, pre svega masi viška agrarnog stanovništva.

Mit o jedinstvenoj jugoslovenskoj naciji, jedinstvenom psihičkom tipu Jugoslovena i kontinuitetu jugoslovenske ideje od davnina do 1918. godine, izazivao je suprotne posledice; umesto koncentracije snaga protiv „plemenštine“ i okupljanja oko jugoslovenskih znamenja, javio se još žešći otpor jugoslovenskoj ideologiji i nacionalnom izjednačavanju, kao napadu na vlastiti nacionalni integritet.

Antikomunistički karakter režima, autoritarna vladavina, totalitarne oznake i teroristički, represivni sistem, mogli su biti sastavni deo bilo koje druge diktature. Na fašizam su mogle podsećati analogije (sa stanovišta metoda) i poistovećivanja pojedinih spoljnih pojava — u vreme kada je fašizam bio globalni evropski fenomen početkom tridesetih godina — sa unutrašnjim.

Fašizam se očigledno ne mora javiti svuda sa klasičnom ideološko-supstancijalnom osnovom, a ni u istovetnom organizacionom obliku; drugde opet pokret koji teži da je osvoji, negde nastupa otvoreno, a u drugim sredinama opreznije i skrivenije, zavisno od istorijske situacije, odnosno snaga, nacionalnog tla.

Politički život Kraljevine od državnog udara tekao je jednostrano i oficijelno, sav u znaku patetičnih izjava režimskih zvaničnika o vaspostavljenom jedinstvu. Strogo nadgledana štampa slavila je režim ili donosila šture vesti o njegovom funkcionisanju. Ispod naoko mirnog političkog dekora,

remećenog obračunima režima s komunistima i usamljenim građanskim političarima i demokratima koji su našli snage da mu se suprotstave, bujalo je masovno nezadovoljstvo i zaostřavala se ekonomska kriza. Nezadovoljstvo razvojem prilika u Jugoslaviji počeli su da izražavaju i zvanični politički krugovi država koje je režim smatrao savezničkim i prijateljskim. Nacionalni unutarizam i njegova ideološka osnova — integralno jugoslovenstvo — nisu se mogli izmiriti sa stvarnošću više-nacionalne države, a metode vladavine generala Živkovića sve su više onespokojavale i građanske krugove svesne njihove promašenosti i bezizglednosti cilja koji je sebi postavila šestojanuarska diktatura. Prinuđen da traži izlaz iz krize, kralj Aleksandar se prvo odučio na pokušaj proširenja političke osnove režima, pregovarajući u leto 1931. s radikalskim vođama u opoziciji, Acom Stanojevićem, s kojim se sastajao i 1930, i Milošem Trifunovićem, a na drugoj strani sa Slovenskom ljudskom strankom, posredstvom Korošca. Koliko je režim bio kompromitovan, govori i kraljev neuspeh da privoli na saradnju pomenute građanske prvake, posebno radikale, koji nisu bili raspoloženi da se u tom času poistovete s režimom i njegovim nosiocem Petrom Živkovićem. Unutrašnji neuspesi i opomene iz inostranstva, praćene pritiskom, naročito Francuske i Čehoslovačke, podsticali su kralja na dalje napore u traženju izlaza iz krize režima podrazumevajući pod tim povratak na ograničenu ustavnost.

Oktroisani ili Septembarski ustav (1931), kojim je Aleksandar „nadario“ narod u desetoj godini od svog proglašenja za kralja Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslovena, stvarao je zabludu da se režim vraća na stanje pre 1929. i diktatura napušta. Povratkom na ustavnost diktatura se, međutim, nastavila, nezavisno od promena, koje nisu prelazile formalne granice. Oktroisanjem ustava razvijala se, na jednoj strani, iluzija da je režim čvrst, da ne strahuje od obnove ustavnih prava, da je jugoslovenska ideja pobedila i kohezija zemlje osigurana, a na drugoj se izlazilo u susret preporukama i zahtevima iz inostranstva. Istom cilju služili su i izbori 1931, na kojima je trebalo da se izglasa Narodno predstavništvo, ali bez učešća opozicionih snaga, čija delatnost nije ni bila dozvoljena.

Kraljevina Jugoslavija je, po Oktroisanom ustavu, ostala i dalje centralistički uređena država. Kralj i velikosprska buržoazija nisu promenili gledište da su nacionalni unitarizam i

centralizam rešenja koja najbolje odgovaraju interesima vladajućih snaga. Jugoslavija je definisana kao ustavna i nasledna monarhija. Parlamentarizam, predviđen Vidovdanskim ustavom, bio je izostavljen u Septembarskom. Kralj je simbolizovao narodno jedinstvo i državnu celinu. I u novom ustavnom poretku on je ostao neprikosnoven. Za njegove akte odgovarali su ministri kao pojedinci ili Ministarski savet kao kolektivno telo. Pretvaranjem otvorene diktature u ustavnu, pre — šestojanuarske stranke nisu dobile dozvolu za rad. Kao i u ustavnom sistemu ustanovljenom 1921, kralj je potvrđivao i proglašavao zakone, sazivao Narodno predstavništvo, mogao da raspusti Narodnu skupštinu, predstavljao državu u odnosima s inostranstvom, oglašavao rat i zaključivao mir. Dok je Narodna skupština u prethodnom poretku bila jednodoma, novo-vedeno Narodno predstavništvo sastojalo se iz dva doma: Narodne skupštine, koja se birala na opštim izborima, i Senata, čiji su članovi delom birani posrednim putem, a delom postavljeni od kralja. Institucija senata, poznata u drugim sistemima vlasti u svetu, predstavlja konzervativnu citadelu; nosioci izvršne vlasti obično je uvode da bi se dokraja osigurali od ponekad neposlušnog predstavničkog tela. Septembarski ustav je kralju davao pravo da neposredno imenuje onoliko senatora koliko se posredno bira. Utičući na sastav Senata kralj je dobijao mogućnost da spreči usvajanje zakona ili mera koji su protiv njegove volje prošli kroz Narodnu skupštinu time što bi drugi dom odbio da se saglasi s njima. Ovo telo je bilo uvedeno u postojeći sistem vlasti kao zaštitno sredstvo kraljeve vladavine, potvrđuje njegove volje uticaja.

Najviši stepen kraljeve predohrane bio je sadržan u članu 116. Oktroisanog ustava — „malom ustavu“, kako su ga pravnici nazivali — koji je vladaru davao pravo da u izvanrednim situacijama postupa mimo ustavnih i zakonskih propisa, tražeći za preduzete mere naknadnu saglasnost Narodnog predstavništva. Pored ovih institucionalnih sredstava odbrane vlasti, kralj je bio osiguran u drugim sredstvima i ovlašćenjima, uključujući pravo na formalno i faktičko pokretanje vojne sile, policije, upravnog i pravosudnog aparata. On je na politiku odlučujuće uticao ustavnim ovlašćenjem da imenuje i razrešava predsednika Ministarskog saveta i ministre.

Stranci su bili svesni uticaja kralja Aleksandra, naročito u vojsci koja je predstavljala snažan oslonac u zasnivanju sistema

prevlasti dinastije i srpskog građanstva u vojno-političkoj sferi. Imao je oreol učesnika u tri rata, komandujući u sva tri: protiv Turske, Bugarske i Austro-Ugarske i Nemačke i opet Bugarske, iako nije nepoznato da se u njima mogao osloniti na vojnički genije vojvoda Radomira Putnika i stratega pobede na Kolubari Zivojina Mišića. Sa Pašićem je predstavljao najkrupniju figuru jugoslovenskog političkog života, ostajući posle smrti „žive legende“ — Pašića (Baje) sam na sceni. Britanci su navodili Šekspira, po kome „u kraljevstvu slepih, jedooki je kralj“, iako nisu verovali da je suveren toliko nadmoćan samo zato što sebi nema „parnjaka“. Suetni Karadžorđević nije podnosio snažne ličnosti oko sebe. Mešao se tajno u politički život preko grupa dvorskih demokrata i dvorskih radikala. Bio je pod opsesijom opasnosti od Italije i restauracije podunavske monarhije. Verovao je u obnovu carske, pravoslavne Rusije, prihvatajući sa toplinom bujicu ruske emigracije koja se posle završetka građanskog rata i intervencija našla u njegovom kraljevstvu. Strani izvori ističu među njegovim najgorim osobinama to što nije umeo da pronađe dobre saradnike; zatim usamljenost, kompleks krivice i sumnjičavost; vojnički život i školovanje u inostranstvu sa izloženošću opasnostima od atentata učinili su svoje na psihu. Aleksandrovu doktrinu jugoslovenstva ne posmatraju kao pragmatičan lek već kao koncepciju, bila ona dobra ili loša, nadahnuta najvišim ciljevima, zanemarujući njegove autokratske osobine. Protivnici mu nisu opraštali oslon na Petra Živkovića, šefa „Bele ruke“ u Jugoslovenskoj vojsci i komandanta Kraljevske garde, obračun — sudsko ubistvo pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa, „državni udar“, otklanjanjem Pašića kao predsednika prve jugoslovenske vlade, zavođenje šestojanuarskog režima lične vlasti.

Ustav iz 1931. zadržao je administrativno-teritorijalnu podelu na banovine, uvedenu 1929; posebnu jedinicu u okviru ove podele činila je Uprava grada Beograda, s Beogradom, Pančevom i Zemunom. Oktroisanim ustavom uvedeni su banovinska veća i banovinski odbori kao samoupravna tela. Banovinsko veće biralo je banovinski odbor kao samoupravni izvršni organ u banovini, na četiri godine, ali je sve njegove predloge ban mogao da obustavi, uključujući raspuštanje banovinskog veća. Kao samoupravna tela uvedene su i opštine. Godine 1931. u

Jugoslaviji je postojalo 6.645 opština različite veličine, od 500 do 5.000 stanovnika.

Kralj je nastavljao da brani nacionalni unitarizam i jugoslovensku ideologiju, ne obazirući se na činjenicu što je ta politika doživela slom. Korisno delo izjednačavanja opštejugoslovenskog zakonodavstva pripisivano je šestojanuarskom režimu u najveću zaslugu. Kralj je smatrao da su mere zavedene 1929. uklonile „tragove prošlosti“. Za njega, narodno jedinstvo i državna celina nisu nikada mogli da budu predmet bilo kakvog pogađanja. Nosio i ideolozi šestojanuarskog jugoslovenstva napadali su zaslepljenost partija, njihovu regionalnu, plemensku zatvorenost, podložnost užim nacionalnim i verskim interesima, kao i „pokrajinskim ideologijama“. Bez obzira na egzaltirane parole o jugoslovenstvu, navodnim uspesima režima u prevazilaženju ranijih nacionalnih, plemenskih i verskih podebla, postajalo je sve očiglednije da je režim nateran na povlačenje i bar spoljnog ublažavanje diktature. Donošenjem Oktroisanog ustava, organizovanim izborima i sazivanjem Narodnog predstavništva nastavljen je, samo sada ubrzanije, proces osipanja formalnog i veštačkog jedinstva, isključenog u uslovima postojanja izgrađenih nacija i suprotnih interesa njihovih buržoazija, različitih kulturnih navika i tradicija.

Odstupajući, režim je stvarao još veće pukotine u sistemu, kojima su se, nastojeći da ih još više prošire, koristile snage nezadovoljne uskraćivanjem osnovnih prava na politički život, iz redova građanskog liberalizma, hrvatske opozicije i komunisti. Studentske demonstracije u Beogradu oktobra/novembra 1931, pre i uoči izbora, organizovane na podstrek komunisti i članova SKOJ-a, pripadnika marksističkih grupa, označile su prvi javni protest protiv diktature, napad na njenu suštinu i njene predstavnike, te su zatalasale duhove u Jugoslaviji, ostavljajući odjeka i podstičući akcije na Zagrebačkom sveučilištu i Ljubljanskom univerzitetu.

Izbijanjem u Srbiji demonstracije su otkrivale do kog stepena režim nema uporište u njoj. One su prenale iz pospanosti političke i društvene snage Jugoslavije suprotstavljane diktaturi. Studenti su istupili protiv „jarma diktature“. Školska 1931/1932. godina protekla je u znaku studentskog nezadovoljstva i nemira, zatvaranja Univerziteta u Beogradu i njegovog ponovnog otvaranja. Bez obzira na slabu organizovanost komunisti i članova SKOJ-a, elemente spontanosti i „difuznost“

akcija, studentske demonstracije su označile početak trajnog i aktivnog suprotstavljanja režimu. Nezadovoljstvo se širilo i na seljaštvo uhvaćeno u mrežama dugova, nezadovoljno poreskom i drugom politikom vlasti, iznureno od posledica ekonomske krize. Građanski političari su na „letećim zborovima“ u Srbiji podsticali seljačko nezadovoljstvo režimom, a i u Crnoj Gori se demonstriralo protiv režimskih predstavnika i nasilja; izgadneli seljaci su u Bosanskoj krajini (Prijeđor) napadali magacine s hranom.

Demonstracije su posebno uznemirile vrh šestojanuarskog režima, čiji je predsednik vlade Živković — meta napada raznorodne, otvorene i pritajene opozicije — morao da plati ceh odlaskom s političke scene aprila 1932. ustupajući mesto Vojislavu Marinkoviću. U ovoj knjizi, koju su zaoštravale posledice ekonomske depresije i vrenje na selu, kralj je tražio ravnotežu između održavanja fiktivnog nacionalnog jedinstva, na kome je gradio politiku prevlasti srpske buržoazije, i imenovanja za premijera ličnosti koja bi bila koliko-toliko prihvatljiva za deo unutrašnje i međunarodne javnosti, ali i dovoljno savitljiva da bespogovorno izvršava njegovu volju.

Iracionalna nota izbija svom snagom iz Aleksandrovog uverenja da su u Kraljevini Jugoslaviji, prihvaćenoj svom „toplinom nacionalne duše svega jugoslovenskog naroda“, obezbeđeni potrebni uslovi za snažan polet i veliku nacionalnu budućnost. Fiktivno nacionalno jugoslovensko jedinstvo nastavljeno je da se podržava u uslovima ekonomske krize i nezadovoljstva na selu, jačanja i umnožavanja nacionalnih frontova, koje je predvodila Seljačko-demokratska koalicija (SDK), to jest Hrvatska seljačka stranka udružena sa Samostalnom demokratskom strankom. Zvaničnici su preko štampe i u javnim istupanjima iznosili egzaltirane parole o jugoslovenstvu lišene životnog sadržaja. Duhovno jedinstvo se nije moglo ustanovljavati u uslovima poricanja nacionalnih razlika, drukčijih istorijskih tradicija i životnih iskustava. Štaviše, dekretirano jugoslovenstvo je ostajalo prazna ideološka floskula koja nije bila protkana procesima političkog zbližavanja, ekonomskog ujedinjenja, prirodnom razmenom kulturnih ideja.

Pred alternativom izgrađivanja realnih ekonomskih i političkih pretpostavki zbližavanja jugoslovenskih naroda, režim se opredelio za nasilnu nacionalnu unifikaciju, što će se kao povratni udarac brzo vratiti tvorcima šestojanuarskog režima.

Istorija nije prihvatila ovaj način jugoslovenske integracije. Nasuprot njemu, sve više se uobličavao drugi koncept građanskih snaga oko Mačeka koji je počivao na podeli vlasti sa srpskim građanstvom, ne obazirući se na druge narode Jugoslavije, sa potencijalnom opcijom koja se, za razliku od Stjepana Radića, nije klonila ni izdvajanja Hrvatske iz sastava Jugoslavije.

Integralistička jugoslovenska ideologija nije napušтана ni posle donošenja Oktroisanog ustava i prvih proboja u njenom nasilnom ostvarivanju. To je dovoljno vidljivo iz ideja kraljeve prestone besede od 18. januara 1932. godine. „Najzad je etnička istina jugoslovenske misli prolomila sve prepreke vekovima veštački stvarane i u završnom periodu naše mučeničke i krvave nacionalne revolucije i svetskog rata dospela do stvaranja jedne i nedeljive jugoslovenske kraljevine sa jednim narodom u jednoj državi. Ustavom od 28. juna 1921. godine nastojali smo rešiti i taj državni nacionalni zadatak. Ali se sve jasnije pokazalo da nacionalna misao nije dobila u ustavu troimene države svoj pravi izraz ni snagu jedne organizovane nacionalne celine. Sa svim onim tragovima prošlosti koji su nas plemenski razdvajali nismo mogli u punoj meri razvijati sve naše nacionalne odlike u neophodnom unutrašnjem jedinstvu i harmoniji. U takvom državnom uređenju naš javni i organizovani politički život jedva je i pokušavao da sa pouzdanjem iskreno iziđe iz uskih plemenskih okvira. Ni jednog trenutka nije se smelo zaboraviti da narodno ujedinjenje nije delo jedne generacije ni posledica istorijskog slučaja. To je delo neprekidnih napora, vekovnih nacionalnih živih sila i rezultat moralnih istorijskih tekovina. Narodno jedinstvo i državna Celina ne mogu biti nikad predmet nikakvih pogađanja. Oni moraju biti uvek iznad našeg dnevnog života i iznad svih posebnih interesa. Ja sam odlukom od 6. januara 1929. godine presekao ono zlo stanje.”

Kralju je sekundiralo i Narodno predstavništvo u odgovoru na njegovu prestonu besedu. „Misao narodnog jedinstva i državnog ujedinjenja postala je nepresušnim izvorom narodne snage i njome je naš narod uspeo da se održi u borbi i da protiv tuđinske sile odbrani svoju rasnu narodnu odliku i svoju etničku celinu”. . . „Skoro čitavu deceniju partijska zaslepljenost pogrešno upućivanje našeg političkog života sve je više odvrćalo narod od pravih puteva njegovog razvitka. Grčevita veza-

nost za političke formacije i poglede izgrađene na plemenskim, verskim i pokrajinskim ideologijama izazvala je težak sudar. Velika je zabluda bila da se u sva tri plemena mislilo da se može i posle ujedinjenja nastaviti onakav politički život kakav je bio pod tuđinskim i nezavisnim nacionalnim državama. Umesto da se *politička delatnost naših partija trošila na unutrašnje sredi- vanje naše države u jugoslovenskom duhu, na izjednačavanje svoga zakonodavstva i na privrednom i socijalnom radu, ona je najozbiljnije zapretila i samom državnom narodnom jedinstvu.*"

Ovu „idejnu poremećnost" presekao je u sudbonosnim časovima, kad je unutrašnja razjedinjenost bila na vrhuncu, kraljev manifest o zavodu u šestojanuarskog režima. Privremeni predsednik Narodne skupštine Vjekoslav Spinčić je tri godine kasnije, 7. decembra 1931, iznosio romantičnu viziju razvitka istorije naroda Jugoslavije. „Jugosloveni su se posle stoletnog ropstva našli na okupu oko jednog ognjišta, konačno ujedinili kao ostvarenje sna narodnih zatočnika i mučenika. Borba u prošlosti je tražila da se izgrađuje plemenski individualizam, tako da su narodi sa tom plemenskom misli i plemenskim osobinama ušli u ujedinjenu državu. Ali posle ujedinjenja nova naša zajednička kuća, naša narodna država morala je imati jedno vjerovanje i jednu jedinstvenu zajedničku nacionalnu državnu misao koja će biti čvrst amalgam i jak cement sviju nesrodnih snaga i koja će diktovati svima jedan jedinstveni društveni preporod."

Nova ideologija zamišljena je kao stapanje svih narodnih snaga u veliku kulturnu i socijalnu zajednicu. Otuda se smatralo da jugoslovenska misao mora postati nacionalna i državna misao. Nesumnjiva istorijska zasnovanost nove jugoslovenske države 1918. nije se, međutim, mogla objašnjavati metafizičkim iracionalnim svojstvima i pseudokontinuitetima koji su uspostavljeni od Nemanjića i kralja Tvrtka do Karađorđevića. Deo građanskih ideologa nalazio je jugoslovenstvo čak u vremenu slovenske kolonizacije ili u dubini srednjeg veka. Davala mu se biološko-psihološka dimenzija nalaženjem korena jugoslovenske misli u sadržajima i jedinstvu duše. Vladimir Dvorniković je dokazivao rasno, jezičko i psihičko jedinstvo naroda do 1918. godine. Zalagao se za stvaranje jedinstvenog psihičkog tipa Jugoslovena. Država stvorena 1918. je za ideologa integralnog jugoslovenstva predstavljala raskidanje sa slovenskim plemenskim atavizmima iz prošlosti. Po istom piscu,

rasno, jezičko i psihičko jedinstvo je ostvareno do ujedinjenja, a od 1918. nastaje političko jedinstvo. Jugoslovenskoj državi je sada predstojalo da obezbedi kulturno jedinstvo u procesu ujedinjavanja regionalnih kultura zadržavanjem najvrednijeg. Očekivalo se da sintetizovana jugoslovenska nacija dovede do nadnacionalne kulture koja bi uklonila plemenske suprotnosti, sukobe pravoslavlja i katolicizma, suprotstavljanje duha istoka i zapada.

Svesno ili nesvesno težilo se stvaranju jugoslovenskog naroda, slično evropskom nacionalnom iskustvu, ali u prošlosti, pre nacionalnog sazrevanja sastavnih delova velikih evropskih nacionalnih država, dok se potpuno previđalo da su se tri jugoslovenska naroda nacionalno formirala u 19. veku, dakle pre stvaranja zajedničke države. Ignorisanjem ovih nacionalnih celina kao delova nove države, živelo se u uverenju da se na dekretiranom državnom osnovu može izgrađivati jedinstveni nacionalni organizam, bez objektivnih procesa samostalnog razvitka u okvirima jedinstvene države usmerenih u pravcu ekonomske integracije. Ni jedna od nacionalnih građanskih klasa nije pokazala smisao za izgrađivanje platforme jugoslovenskog jedinstva u ekonomskoj sferi i razmeni duhovnih vrednosti raznih naroda. Svemoć političkog i državnog činioca je apsolutizovana do te mere da je cela ideologija državnog porekla morala lebdeti u vazduhu, štaviše, odzvanjati u prazno; ona je ostajala bez sadržaja, tek bučno retorički izražavana a primenjivana je isključivo sredstvima državne prinude i propagandnog praznoslovlja.

Intelektualne snage jugoslovenskih naroda nisu imale većeg uticaja u javnim delatnostima, a stare generacije školovane na raznim stranama pre 1918. nisu se među sobom dobro poznavale. Nove snage su tek izrastale budući duboko zaražene nacionalnim sukobima koji su osvajali, dok se deo inteligencije nalazio pod uticajem kleronacionalističkih organizacija. Političke stranke preko kojih je tekao pokrajinski politički život malo su se ili nimalo, nezavisno od oznake nekih — Savez zemljoradnika i druge, — bavile problemima ekonomije sela, rešavanjem socijalnih problema u smislu usmeravanja političkog života u konstruktivnijem pravcu i prevazilaženja jalovih političkih borbi oko vlasti i prestiža.

Donošenjem Septembarskog ustava šestojanuarski režim je osetio potrebu za stvaranjem državne stranke koja bi obezbedi-

la političku osnovu režima držeći se zvanične ideologije. Nova režimska politička formacija, preteča Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) i Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ), javila se pod imenom Jugoslovenske radikalne seljačke demokratije (JRSD); ona je nastojala da okupi one pristalice građanskih stranaka iz vremena pre državnog udara koje su se bile priklonile režimu diktature, i tako obezbedi kontinuitet ideologije i praktične političke akcije. U novoosnovanoj stranci glavnu reč su vodili radikalski političari i članovi Demokratske stranke koji rano behu došli pod uticaj dvora i služahu kralju Aleksandru: Nikola Uzunović, Boža Maksimović, Milan Srškić, Vojislav Marinković, Košta Kumanudi i drugi. Stranka se oslanjala na materijalnu i političku podršku države od vrha do dna svoje organizacije – od kralja do sreskih načelnika i predsednika opštine. Među ljudima režima, pristalicama ideologije integralnog jugoslovenstva, rano se bio začeo sukob između starih, prešestojanuarskih političara, disidenata iz Demokratske i Narodne radikalne stranke, koji su se još pre zavodenja diktature priklonili kralju, i mlađih političara, narodnih poslanika, izabranih 1931, koji su sebe smatrali jedinim uverenim šestojanuarcima i ortodoksnim Jugoslovenima. Pored tog razgraničenja, na stav mlađih političara uticala je borba za vlast, težnja za smenom generacija, koja se mešala s neprihvatanjem disidenata od opredeljenih Jugoslovena, izivljenih i deformisanih političara od nestrpljivih „izabranika“ sudbine. Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija dobila je 1933. ime Jugoslovenska nacionalna stranka. Ova državna stranka, koja je do kraljeve smrti uživala njegovu podršku, težila je da prevaziđe regionalne granice, proširi uticaj na celu Jugoslaviju i izbori za shvatanja integralnog jugoslovenstva.

Sestojanuarski režim je živeo u senci velike ekonomske krize koja je 1929. potresla SAD i proširila se na sve kapitalističke zemlje, ugrožavajući same osnove kapitalizma. Radikalnim smanjivanjem proizvodnje i padom cena poljoprivrednih proizvoda bio je ugrožen i opstanak seljaštva. I pored depresije koja se dugo osećala u svetu, posledice ove krize su pogodile Jugoslaviju sa zakašnjenjem, 1930, obaranjem cena poljoprivrednih proizvoda, koje nije moglo da primi tržište evropskih zemalja, zasićeno robom iz SAD i drugih krajeva sveta i domaćom proizvodnjom. Seljaci su se zaduživali da prežive krizu, a blizu 450.000 nezaposlenih radnika gladovalo je sa

svojim porodicama. U periodu krize ojačala je državna intervencija u privredi, naročito u oblasti prometa poljoprivrednih proizvoda, izražena u formi državnog monopola na promet pšenice i brašna. Da bi zaštitila selo od propasti, država je zabranila rasprodaju zemlje radi otplate dugova i uzimanje zelenošćkog kredita. Seljački dugovi, najvećim delom nastali u vreme ekonomske krize, narasli su do 1936. na 6 milijardi dinara. Ugrožavanje seljaštva, daleko najbrojnijeg dela stanovništva u Jugoslaviji, davalo je osnovno obeležje ekonomskoj krizi u Kraljevini Jugoslaviji 1930—1931, kada je depresija već gubila prvobitnu razornu moć u drugim krajevima sveta. Sem poljoprivredne proizvodnje, kriza je u Jugoslaviji pogadala promet i industriju, pogotovo one grane i preduzeća koji su bili slabo tehnički opremljeni. Moratorijum za seljačke dugove, proglašen 1932, naneo je velike štete Prvoj hrvatskoj štedionici, najjačoj finansijskoj ustanovi u Kraljevini.

Sa slabljenjem diktature i obnavljanjem političkog života u režimskim okvirima počela su da se oglašavaju i vodstva opozicionih građanskih stranaka. Krajem 1932. Seljačko-demokratska koalicija je, prvi put posle 1929, iznela stav opozicije o državnom uređenju Jugoslavije. Na sastanku SDK održanom u Zagrebu početkom novembra 1932 — kojemu su prisustvovali njeni prvaci Vlatko Maček, dr Dušan Duda Bošković, prota Dušan Kecmanović, Sava Kosanović, dr Hinko Krizman, Josip Predavec, dr Juraj šutej, Vječeslav Vilder, dr Ante Trumbić, kao nezavisan, i dr Mile Budak — kao desničar i nacionalist, čijim se učesćem na skupu zajedno s bivšim predsednikom Jugoslovenskog odbora Trumbićem još jače naglašavalo jedinstvo hrvatskog naroda u postavljanju pitanja državnog preuređenja — doneta je rezolucija poznata pod nazivom Punktacije Seljačko-demokratske koalicije, ili Zagrebačke punktacije. Rezolucija je istakla narod kao izvor političkog autoriteta, seljaštvo kao temelj organizacije sveukupnog života, i osudila „srbijansku hegemoniju". Po oceni skupa, ova hegemonija je delovala destruktivno, uništavala moralne vrednosti, imovinu naroda i njegov duhovni mir. Takvo stanje dostiglo je vrhunac uvođenjem apsolutističke vladavine 1929. godine. Izveden je zaključak da je potrebno, vraćajući se na 1918. kao polaznu tačku, povesti borbu protiv srbijanske prevlasti u cilju da se ona odstrani. Rezolucija Odbora SDK uzimala je da je to bitna pretpostavka za pristupanje preuređivanju državne zajednice,

jer je polazila od načela da buduća organizacija države mora isključiti prevlast jednog ili više njenih članova nad drugima, počivati na slobodnoj volji svih članova i sporazumno utvrđivanju poslova od opšteg interesa. Tvorcima Rezolucije su se obavezivali da će potpuno zajamčiti interese jezičkih manjina.

Opozicione građanske snage u drugim pokrajinama takođe su rezolucijama reagovala na centralističko-unitaristički sistem i ukidanje političkih sloboda pod diktaturom. Vojvođanska opozicija s Dušanom Boškovićem na čelu smatrala je da je centralističko uređenje propalo na svim poljima, tražeći za Vojvodinu i Srem isti položaj u preuređenoj državi koji budu dobile ostale pokrajine. Njena se kritika naročito odnosila na centralizam i ekonomsku eksploataciju Vojvodine. Koroščke punktacije, ili Punktacije SLS, predviđale su ujedinjenje svih Slovenaca u okviru jedinstvene jugoslovenske države i samostalnosti Slovenije. Centralizam je napala i Jugoslovenska muslimanska organizacija. Takozvane Spahine punktacije tražile su da Bosna i Hercegovina postane ravnopravna političko-istorijska jedinica Jugoslavije. Predsednik Glavnog odbora Demokratske stranke Ljubomir Davidović je u svojim punktacijama, poznatim kao Pismo svojim partijskim prijateljima, istupao za preuređenje uvođenjem samoupravnih oblasti oko velikih nacionalno-kulturnih centara — Beograda, Zagreba i Ljubljane — kao „gravitacionih“ tačaka, prevazilaženjem trijalističkog rešenja pomoću organizovanja četvrte državne jedinice, koja bi obuhvatila Bosnu i Hercegovinu i južnu Dalmaciju, predstavljajući neku vrstu tampon-zone između Beograda i Zagreba, s obzirom da bi se u njoj ukrštali plemena, vere i kulturni uticaji. Radikali su napadali centralizam, ali ostajali verni unitarizmu, dopunjenom samoupravama. U svom elaboratu *Zadaci nove vlasti*, Dragoljub Jovanović se u ime zemljoradničke levice izjašnjavao za podelu Jugoslavije na tri velike zemlje, ostavljajući i drugim pokrajinama da se konstituišu kao posebne jedinice, u dogovoru s „glavnim zemljama“. Svaka od predviđenih osnovnih jedinica imala bi sabor i zemaljsku vladu, a lokalna vlast zasnivala bi se na opštinskim i sreskim samoupravama. Jovanovićeva vizija federativne reorganizacije Jugoslavije nije se odnosila na sve jugoslovenske narode, već samo na tzv. glavne zemlje: Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju.

Zemljoradnici su se 1936. izjasnili za pomoć Makedoniji kao pokrajini, ali ne i za postavljanje makedonskog nacionalnog

pitanja. Njihova varijanta trijalizma ostvarivala bi se u okvirima monarhističkog oblika vladavine.

Lanac ovih rezolucija i osuda centralizma iz građanskih redova pa čak i redova srpske buržoazije, sam za sebe svedoči koliko je šestojanuarski režim bio promašen, ideologija jugoslovenstva nestvarna, centralizam omražen i smatran uzročnikom svih društvenih nesreća. Vladajući vrh je, tako, doživeo kritiku i odbacivanje nacionalnog i državnog unitarizma od fronta vlastite klase, ali kralj nije bio spreman da prizna poraz sve do smrti, 9. oktobra 1934, kada je u Marseju pao kao žrtva terorističke akcije ustaša i VMRO-a, podstaknute iz Italije i Mađarske.

Sa smrtno ranjenim kraljem pogodeni su i francuski ministar Luj Bartu, koji je umro u bolnici ne dolazeći svesti, i general Žofr koji se od teške rane oporavio tek posle pet meseci. Na zvaničnom sudskom procesu zaverenicima i njihovim saučesnicima u Eks-an-Provansu nepobitno je utvrđena veza između ustaša i VMRO-a. Specijalni komitet Društva naroda došao je do zaključka da nema nikakvih dokaza o učešću stranih vlada u atentatu. Kao i neposredno posle ovog događaja u štampi, tako i danas u istoriografiji ne postoji jedinstveno gledište o organizatorima ovog atentata na jugoslovenskog suverena, mada prevlađuje gledište o umešanosti Italije i Mađarske. Nasuprot ovom gledištu, na osnovu fragmentarne nemačke dokumentacije o operaciji „Tevtonski mač“ iznosi se teza o odgovornosti Nemačke organizacionim sudelovanjem njene obaveštajne službe. Sovjetski istoričari pretežu među onima koji zločin pripisuju Nemačkoj. Za njih su pravi organizatori marsejskog atentata „hitlerovci“, i oni smatraju da druge njihove kolege greše nalazeći da je glavna meta atentata bio jugoslovenski kralj, a Bartu slučajna žrtva, stavljajući akcent u razotkrivanju političke pozadine atentata na unutrašnje protivurečnosti Kraljevine, iako je Bartu bio „glavni predmet atentata“, a „osnovni politički motivi“ atentata sadržani su u „težnji hitlerovaca da osujete stvaranje sistema kolektivne bezbednosti u Evropi uklanjanjem jednog od njenih tvoraca“. Ova „zamena ličnosti“ i „motiva“ naučno je ipak neodrživa, jer danas dostupna dokumentacija italijanskog i mađarskog porekla baca jasno svetlo o umešanosti ove dve države u atentat sa ciljem da uklone sa scene kralja Aleksandra i time oslabe jugoslovensku državu, koristeći kao izvršioce ustaše i VMRO.

Prema kraljevom testamentu, maloletnom Petru II Karađorđeviću postavljeno je namesništvo, u kome su se nalazili knez Pavle Karađorđević, kraljev brat od strica, sin kneza Arsenija, dr Radenko Stanković, senator i ministar prosvete, i dr Ivo Pervie, ban savske banovine. Vlast je u suštini pripala Pavlu Karađorđeviću, jer su dva druga namesnika svedena na „prisutne građane“.

Smena na vrhu države uticala je na režim da brže napusti otvorenu diktaturu — pod pritiskom narodnog nezadovoljstva i pred zahtevima građanskih opozicionih snaga za preuređenjem države — ali ne i da odbaci centralizam i unitarističku ideologiju. Nova vlada Bogoljuba Jevtića (prenosioca navodnih poslednjih reči kralja Aleksandra: „Čuvajte mi Jugoslaviju“ — izjave koja se prvobitno završavala: „i prijateljstvo sa Francuskom“, ali je naknadno skraćena kao preduga za trenutno usmrćenog suverena) izjasnila se u Narodnoj skupštini januara 1935. za poštovanje Oktroisanog ustava, jedinstvenu jugoslovensku naciju i državnu celinu, jedinstvenu Jugoslaviju, „kao sveti amanet kralja mučenika“, smatrajući takvu politiku nedostupnim zahtevom savremenih i budućih pokolenja, zakonom za sve i svakoga. Na opštim izborima 5. maja 1935. vlada je dobila više glasova od Udružene opozicije (SDK i srbijanska opozicija), ali su njenoj pobedi doprineli pritisak državnog aparata, izborne malverzacije i pogodnosti izbornog zakona, pa je to zapravo bila Pirova pobjeda. Jevtićeva sudbina je na ovim izborima praktično bila zapečaćena, ne samo zato što nije dobio poverenje velikog dela biračkog tela već i zbog nespremnosti njegove vlade da traži sporazum s hrvatskom opozicijom. S vladom Milana Stojadinovića, čija je „vladavinska kombinacija“ počivala na savezu jedne struje radikala, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije, nastupio je kraj šestojanuarske diktature, njene prakse otvorenog nasilja, i neprikosновенosti ideologije integralnog jugoslovenstva.

Sestojanuarska diktatura i dekretirano jugoslovenstvo imali su samo tu pozitivnu posledicu što su pokopavali jugoslovenstvo kao jednonacionalnu ideologiju i praksu, uključujući podjednako političare, zanesenjake i nepopravljive idealiste. Nastalo da onemoguću raspadanje države i jačanje nacionalnih pokreta, ono je doprinelo njihovom osnaživanju i provali svih separatističkih struja. Umesto da jugoslovenstvo od 6. januara

utvrdi zajedničku državu, porodilo je sumnje u mogućnost zajedničkog življenja. U jednom, naravno, sa različitim motivima, svi se bez razlike slažu: istorijska nauka, komunisti, separatističke snage, snage velikosrpskog nacionalizma, da je 6. januar 1929. umesto da simbolizuje čvrstinu jugoslovenske države nagovestio njen aprilski slom.